

ծախսերը, կատարած աշխատանքները, հստակ մատնանշվել է այն ժամանակահատվածը, երբ այն դադարեցրել է իր գործունեությունը: Ակնարկվել է, որ ընկերությունը կարող էր և ներքաշված լինել ինչ-ինչ քաղաքական գործընթացների մեջ:

Բանալի բառեր՝ *դասագիրք, գրավաճառանոց, Թիֆլիս, ջանք, դպրոց, ձրիավարժ, գրե-նական պիտույքներ, նվիրատվություն:*

Ինչպես հղել՝ Այվազյան Գ., *Ալեքսանդրապոլի «Որբախնամ» ընկերությունը (1868-1875թթ.)* // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2023: Ն. 2 (26): 33-44 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2023.26.2-33

“SOCIETY FOR THE CARE OF ORPHANS” OF ALEXANDRAPOL (1868-1875)

Gevorg S. Ayvazyan

Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: Already in the first half of the 19th century, Alexandropol was a major center of settlers from Western Armenia. The city retained its historical "status" until the mid-1920s. Many Armenian families who left because of the Russian-Turkish wars and suffered from Ottoman rule found refuge here. The feeling of compassion and caring towards compatriots were an important feature of the external appearance of the people of Alexandropol. **Methods and materials:** The study used methods for classifying primary sources according to a qualitative indicator, comparing handwritten and printed documents, checking their reliability and comparative analysis of historical facts. **Analysis:** The study presents the situation that developed after the resettlement of Western Armenians in Alexandropol, which obliged the local rich to be guided by the covenant to help the poor. Their actions received a dull response among ordinary citizens. They began to consciously support, in particular, the cause of education, which over time began to take on a systematized character: charitable societies were formed. The article fully highlights the circumstances of the creation of the “Society for the Care of Orphans”, considers the accounting papers of the subcommittees managing the society, reveals the names of major benefactors. **Results:** According to the service lists of recognized educators A. Arshakuni and M. Arabajyan stored in the archive, their short biographies were compiled. The annual financial receipts and expenses of the society are shown, the work performed and the period when it stopped its activities are clearly indicated. It is assumed that the society could be involved in some political processes.

Key words: *textbook, bookstore, Tiflis, effort, school, student for free, stationery, donation.*

Citation: Ayvazyan G. *Society for the “Care of Orphans” of Alexandropol (1868-1875).* // «Scientific works» of SCAS NAS RA. Gyumri, 2023. V. 2(26). pp.35-44.

DOI: 10.52971/18294316-2023.26.2-33

**«ОБЩЕСТВО ПОПЕЧЕНИЯ СИРОТ» АЛЕКСАНДРОПОЛЯ
(1868-1875 гг.)**

Геворг С. Айвазян

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА

Аннотация

Введение: Александрополь уже в первой половине XIX века был крупным центром переселенцев из Западной Армении. Свой исторический «статус» город сохранил до середины 1920-х гг. Здесь нашли убежище многие армянские семьи, уехавшие из-за русско-турецких войн и пострадавшие от османского владычества. Чувство сострадания и заботливости по отношению к соотечественникам были важной чертой внешнего облика алекпольцев.

Методы и материалы: В ходе исследования использовались методы классификации первоисточников по качественному показателю, сопоставления рукописных и печатных документов, проверки их достоверности и сравнительного анализа исторических фактов. **Анализ:** В исследовании представлена ситуация сложившаяся после переселения западных армян в Александрополь, которая обязывала местных богачей руководствоваться заветом о помощи неимущим. Их действия получили глухой отклик среди простых горожан. Они стали сознательно поддерживать в частности дело просвещения, которое со временем стало принимать систематизированный характер: образовались благотворительные общества. В статье полностью освещены обстоятельства создания «Общества попечения сирот», рассмотрены счётные бумаги управляющего обществом подкомиссий, раскрыты имена крупных благодетелей. **Результаты:** Согласно хранящимся в архиве служебным спискам знатных педагогов А.Аршакуни и М. Арабаджян составлялись их краткие биографии. Показаны ежегодные финансовые поступления и расходы общества, четко указаны выполненные работы и период, когда она прекратила свою деятельность. Предполагается, что общество могло быть вовлечено в какие-то политические процессы.

Ключевые слова: учебник, книжный магазин, Тифлис, усилие, школа, обучающийся бесплатно, письменные принадлежности, пожертвование.

Как цитировать: Айвазян Г. Общество «Попечения сирот» Александрополя (1868-1875гг.). //“Научные труды” ШЦАИ НАН РА. Гюмри, 2023. Т. 2(26). сс.35-44.

DOI: 10.52971/18294316-2023.26.2-33

ՆԱԽԱԲԱՆ. Հայ բարեգործական ընկերություններից մեկի՝ Ալեքսանդրապոլի «Որբախնամ» ընկերության գործունեությունն ուսումնասիրողների ուշադրությանը հիմնականում արժանացել է նույն քաղաքում հայտնի մեկ այլ՝ «Բարենպաստակ» ընկերության կապակցությամբ [17, էջ62-68: 10, էջ395]: Վերջինիս քաղաքական օրակարգի լուսաբանման ստվերում է մնացել «Որբախնամ»-ի հասարակահաճո առաքելության ներկայացումը: Այնինչ, որպես ինքնուրույն կրթամշակութային հանգույց, այն հետաքրքիր փաստեր է թողել Ալեքսանդրապոլի պատմությանը:

Արխիվներում և պարբերական մամուլում պահպանվել են ընկերության տարեկան հաշվետվությունները, հիմնադիրների հակիրճ կենսագրականները, նրանց հրապարակախոսական ժառանգությունից ընդարձակ հատվածներ: Դրանք չմշակված են և համապատասխան գիտական վերլուծության ենթարկվելուց հետո կարող են իրենց

արժանավոր տեղը գտնել հանրագիտարաններում, բառարաններում և հայ մշակույթի գործիչներին նվիրված հետազոտություններում:

1830-1831թթ. Ալեքսանդրապոլում հաստատված դարսեցի, կարինցի, բայազետցի, ալաշկերտցի արհեստավորները, զինվորականները, հոգևորականներն ու առևտրականներն իրենց համայնքային կյանքում նոր հորիզոններ են նվաճել: Օսմանյան պետության ոչ մահմեդականների նկատմամբ կիրառած սահմանափակումների ակնառու փոփոխությունը և քրիստոնյա Ռուսաստանի շնորհիվ կիսատ ազատությունների շահառուի հանգստությունից ծնվել է «ալեքսպոլցի» քաղաքային տիպը, որի բնորոշ հատկանիշներից են դարձել պատվախնդրությունը, արժանապատվությունը, առօրյա դժվարությունները պարտակող հումորը, մեծախոսությունը և լոթությունը, ավանդապահությունը, ազատասիրությունը:

Ալեքսպոլցին արագ է ընկալել, որ Շիրակում հյուր չէ, բայց երբեք չի մոռացել հարգել տիրապետող կայսրության օրենքները, պատեհ-անպատեհ առիթներով չօգտվել ըմբոստանալու իր բնական իրավունքից: Հայահավաքի քաղաքականության դյուրությունները չեն բթացրել ալեքսպոլցու ազգային որակները: Նա, որքանով թույլ են տվել ազգային գանձանակի հնարավորությունները, պետության հետ կիսել է չունևոր արյունակից եղբայրներին տեր կանգնելու հոգը. «...Հասարակութեան մեծ մասը ջերմեռանդ լինելով առ աղքատս դատարկաձեռն չէին երեւիր, այս առաձի մտօք, որ համարեա բոլորն էլ գիտեն թէ «Տուր ոսկեգօտուն մի քններ» [15, էջ 358]: Նրա մտահոգությունների շրջանակում են եղել նաև հայ մանուկների կրթության և հայեցի դաստիարակության կազմակերպման հարցերը: «Որբախնամ»-ի հիմնադիրներից մեկը՝ հայկաբան Մկրտիչ Արաբաջյանը, այդ առիթով գրել է. «...առանց հասարակական կամ ժողովրդական կրթութեան անկարելի է հասանել հասարակական բարեկենցաղութեան աստիճանին...» [1, էջ 142]: Ս. Պետերբուրգի ազգասերներից Սարգիս Վարդանյանն էլ այդ մասին հետևյալ կերպ է արտահայտվել. «...Ով մեր ժողովրդի համար բարի է ցանկանում, մեր կարծիքով, պետք է ուշ դարձնէ ժողովրդի կամ ընդհանուր կրթութեան վերայ, որում մասնակից պիտի լինի ժողովուրդը և նորա մատաղ սերունդը, որպէսզի կրթութիւնը հասանելի լինի բոլորի և ամէն մի անհատի համար» [19, էջ 45]:

1840-ականների կեսերից Ալեքսանդրապոլում գործել են արական և իգական բազմաթիվ դպրոցներ, թեև տեղական հասարակության պահանջումներն ավելին են եղել: Դրանցից խոշորներն էին Գավառական ուսումնարանը, Արդության, Վիճակային, և Սահականուշյան հոգևոր դպրոցները: Շատ ընտանիքների համար ուսման վարձավճարները բավական բարձր են եղել: Օրինակ, թիֆլիսաբնակ առևտրական Ղահրաման Արդությանի նյութական միջոցներով 1871 թ. բացված Արդության օրիորդական դպրոցի տարեկան վարձը կազմել է 24 ռ., այն դեպքում, երբ քաղաքում 1 կգ տավարի միսը վաճառվել է 10 կոպեկով, բրինձը՝ 11 կ., անարատ յուղը՝ 57 կ. [13, էջ 3: 9, թ. 1-2]: Հայտնի է, որ XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայ գործավորների տարեկան միջին եկամուտը կազմել է 100-120 ռ. [7, էջ 84]: Այդ պատճառով անվճարունակ աշակերտների կարիքները մշտապես գտնվել են տվյալ հաստատությունների վարչակազմերի և անհատ բարեգործների (աղաների) ուշադրության կենտրոնում: Աղքատների նկատմամբ առատաձեռնու-

թյամբ աչքի են ընկել Մատթեոս և Միրական Գորոյանները, Հակոբ, Հովհաննես և Թադևոս Տիգրանյանները, Հովհաննես և Մկրտիչ Բաբայանները, Կարապետ և Պետրոս Զիթողյանները, Նիկողայոս Աբրահամյանը, Գևորգ Շահխաթունյանը, Հովսեփ Կոստանյանը, Կարապետ Անանիկյանը, Հարություն Հարությունյանը և այլք: Ասվածին ապացույց կարող է լինել ցարական բանակի փոխգնդապետ Հովի. Տիգրանյանի մասին հետևյալ մեջբերումը. «...նոյն Դպրոցի (Ալեքսանդր և Սարգիս Արաբաջյանների - Գ.Ա.) աղքատ աշակերտաց և թե նոցա վարժապետներուն կերպ կերպ նիթական խնամքներ եւ օգուտներ անել. ոմանց գրքեր ընծայելով, ոմանց հանդերձ, դրամ, կօշիկ, գլխանոց, և ոմանց թուղթ, թանաք, գրիչ շնորհել, ևլն» [12, էջ 307]:

XIX դարում Ալեքսանդրապոլի և, առհասարակ, հայ հասարակական կյանքի բարդ խնդիրներից է եղել ազգային ծրագրերին մեծահարուստների մասնակցության ապահովումը: Շատերը գաղափարապես հասուն չեն եղել և, հետևաբար, ծուլ՝ այդ տիրություն: «...Մեր ազնուական ծագումն էլ, մեր մեծությունն էլ լուրջ մեր ազնուասրտութեան, բարեգործութեան և ընկերասիրութեան մեջ պետք է կայանայ, ուրիշ ճանապարհ չկայ մեզ, - գրել է մի հասկացող հայ: - Ո՛չ ոսկին և ո՛չ էլ արծաթն է մարդուս աղայ անողը և ազնուացնողը, այլ աղայական գործերը...» [11, էջ 42]: Կրթության անդաստանի գործող մշակներից ալեքսպոլցի ուսուցիչներ Աղաբեկ Արշակունուն և Մկրտիչ Արաբաջյանին հաջողվել էր աշակերտախնամության գաղափարի շուրջ համախմբել Ալեքսանդրապոլի բարձր և միջին խավերի հարյուրավոր ներկայացուցիչների:

Ա. Արշակունին 1865 թ. ավարտել էր Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, 1865-1884 թթ. որպես ուսուցիչ աշխատել Ներսիսյան և Թիֆլիսի մասնավոր, Ալեքսանդրապոլի Հոգևոր վիճակային և Արդության դպրոցներում: Երկար տարիներ եղել է Սահականուշյան օրհորդական դպրոցի տեսուչը, գործավարը և հայոց լեզվի ուսուցիչը: Կնոջ՝ ձեռագործության ուսուցչուհի և վերակացուհի Եղիսաբեթ Արշակունու հետ միասին ապրել են նույն դպրոցի շենքում: 1884 թ. տեղափոխվել է Երևան և աշխատանքի անցել թեմական դպրոցում (1884-1889, 1894-1903): 1889-1890 և 1890-1894 թթ. դասախոսել է Իգդիրի ծխական դպրոցում և Մբ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում [8]:

Ակնառու գործիչ էր Հոգևոր վիճակային և Արդության դպրոցների հայոց լեզվի ուսուցիչ, ճարտասան, Սահականուշյան դպրոցի տեսուչ, բարոյախոսության դասախոս, դասագրքերի հեղինակ և թարգմանիչ Մ. Արաբաջյանը: Ուսումը ստացել էր Ալեքսանդրապոլում, 1858-1875 թթ. թղթակցել Թիֆլիսի «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթին և Մբ Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրին:

Հասարակական գործիչ Պետրոս Հայկազունու կողմից քննադատության են արժանացել Մ. Արաբաջյանի դասավանդման մեթոդները և կազմած դասագրքերը՝ «Երկար և ըմբռնելի» «Համառօտ քերականութիւն»-ը և «ձանձրացուցիչ ու հոգեմաշ» «Քերականական համաձայնութիւնը»: Չնայած բանասարկություններին՝ Մ. Արաբաջյանն, այնուամենայնիվ, սիրված ուսուցիչ էր իր աշակերտների կողմից: Նրա նախկին սաներից մեկը՝ Արշալուսը, գերմանացի փիլիսոփա Ֆրանց Կարլ Հոֆմանի երկերից մեկի իր կատարած թարգմանությունը, որ լույս է տեսել 1877թ. Թիֆլիսում՝ Հովհաննես Մար-

տիրոսյանի տպարանում, ձևավորվել է «Իւր հայրախնամ Ուսուցիչ՝ Յարգոյ Մկրտիչ Արաբաջեանցին»:

Հոգևոր վիճակային դպրոցի որք և չքավոր աշակերտների դասագրքերի և գրե-նական պիտույքների, հանդերձանքի կարիքները հոգալու նպատակով Ա. Արշակունին և Մ. Արաբաջյանը 1868 թ. հուլիսի 1-ին Ալեքսանդրապոլում ստեղծել են մի ընկերու-թյուն և «գրասիրտ լսողաց կարեկցութիւնն ևս շարժելու առթիւ» անվանել «Որբախ-նամ»: Ընկերությանը սկզբից անդամակցել են 100 հոգի՝ շաբաթական 3կ. անդամավճա-րով: Այն ունեցել է 5-հոգանոց կառավարիչ մասնաժողով, գանձապետ և մատենապահ:

Փորձառու ուսուցիչները շատ ճիշտ էին կողմնորոշվել ընկերության նպատակի հարցում: Հայկական դպրոցներում իրոք զգալի էր հայերեն դասագրքերի պակասը. «...Այժմ դասական գրքերի հարկատրոսիւնը, համարձակ կարելի է ասել, այնքան զօ-րացած է մեր մէջ, որ ոչ մի կանոնաւոր կերպով պատրաստուած դասագիրք ազգային լեզուով չէ կարող իւր ծախքը չհանել» [18, էջ 13]: Աշակերտները, եթե նույնիսկ կարողա-նում էին ձեռք բերել այդպիսիք, ապա՝ միջնորդավորված և թանկ գներով: Հայտնի է, որ 1875 թ. Հոգևոր դպրոցի աշակերտ Ալեքսանդր Քանանյանը Կ. Պոլսում հրատարակված Հայաստանի պատմության դասագիրքը ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանից գնել էր 1 ռ. 60 կո-պեկով [17, էջ 133], իսկ վերջինս էլ այն իր հերթին ձեռք էր բերել «Որբախնամ»-ի կառա-վարիչ մասնաժողովի անդամ Հաճիպապ Բսպիրյանից:

Ընկերության միջոցներով գնված դասագրքերը պետք է գտնվեին Հոգևոր դպրո-ցի ընթերցարանում, որը նախանձելի վիճակում չէր: Օրինակ, 1870 թ. Հովսեփ քհ. Կոս-տանյանի շնորհիվ այն հազիվ համարվել է 303 կտոր տարալեզու գրականությամբ [6, էջ 197]: Մատենապահը դասագրքերը պետք է վաճառեր հավելյալ օգուտով, իսկ որք և չունևոր աշակերտներին դրանք պետք է տրվեին անվճար՝ օգտագործելուց հետո վերա-դարձնելու պայմանով: Բհարկե, տույժեր էին նախատեսվել դրանք վնասելու կամ կորց-նելու պարագայում: «Ինքնարժեքը ծածկող դրամագլխի ավելցուկը տոկոսով կտրուի ընկերութեան անդամներից մէկ յուսալի անձի՝ հետզհետէ այդ ազգախնամ նպատակի համար մէկ նշանաւոր գումար կազմելու դիտաւորութեամբ» [4, էջ 115]: Հիմնադիրները մտածել էին նաև ուսանողների ընթերցասիրության փափագը գոհացնելու մասին: Հո-գևոր դպրոցի գրադարանը ընկերության միջոցներով պետք է ստանար թերթեր և ամսագրեր:

Փաստորեն, ստեղծվել էր գրադարան գրադարանի մեջ. մի իրավիճակ, որի իւե-լամիտ հանգուցալուծումը դրանք միավորելն էր: Ուստի, ամենայն հավանականու-թյամբ, 1868 թ. վերջերին «Որբախնամ»-ը վերանվանվել է՝ դառնալով «Որբախնամ-Ըն-թերցասիրական»:

Ընկերությունն աշխատում էր թափանցիկ, իր կանոնադրության 20-րդ հոդվածի համաձայն՝ հաշվետու էր հանգանակված յուրաքանչյուր կոպեկի համար: 1869 թ. հու-նիսի 30-ի դրությամբ անդամատուրներից գոյացել էր 100 ռ. 55 կ.: Դրան գումարվել էր 4 ռ., որ ստացվել էր ռումինահայ Ստեփանոս Պալասանյանի նվիրած 4 հատ «Գործնա-կան քերականության» առաջին հատորի վաճառքից [16]: Տարվա ընթացքում վաճառ-ված գրքերից ստացվել էր 10 ռ. 49 կ. եկամուտ: Ընդհանուր հաշվարկով ընկերության

գանձանակում կար 115 ռ., որից գրքեր գնելու, ծառայի և կազմարարի աշխատավարձի համար ծախսվել էր 32 ռ. 77 կ.:

«Որբախնամ»-ը երկրորդ տարեշրջան թևակոխել է մեծ դժվարությամբ, քանի որ անդամներից շատերը չեն համաձայնել շարունակելու իրենց մուծումները: 1870թ. հուլիսի 12-ի հաշվետվությունից պարզվել է, որ ընկերության հաշվին կա 221 ռ. 9 կ., որը գոյացել էր 92 անդամների տուրքերից, վաճառված գրքերից (10ռ. 35կ.), դրամագլխի տուկոսից (8ռ. 40կ.) և թիֆլիսեցի Բաղդասար Աբովյանի ընծայած «Համառոտութիւն հայոց ազգի պատմութեան» երկի 4 օրինակի վաճառքից (4ռ.) [2, էջ 188]: Ընկերությունը տվյալ տարվա ընթացքում ծախսել է 22ռ. 68կ., 67ռ. կազմել են ապառքները, իսկ 131ռ. էլ նորից տրվել է տոկոսով: 1870-1871 տարեշրջանում ընկերությանը անդամակցել է 95 հոգի:

1872 թ. սեպտեմբերի 12-ին «Որբախնամ»-ի կառավարիչ մասնաժողովը, ունենալով 500 ռ. առձեռն գումար, ցանկացել է բացել գրավաճառանոց «յանուն և յօգուտ Հոգևոր ուսումնարանին Հայոց քաղաքիս համաձայն հաճութեան գերապատիվ հոգաբարձութեան նորին» [14, թ. 1] և այդ մասին գրավոր հայտնել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ-ին: Ամենայն հավանականությամբ, այն չի բացվել:

1872-1873 թթ. տարեշրջանում ընկերությունն ունեցել է 207 ռ. 92 կ. եկամուտ, որից անդամատուրքերը կազմել են 130ռ. 89կ., իսկ տոկոսները և գրքերի վաճառքի փողերը՝ 77 ռ. 3 կ.: Դրանք գումարվել են նախորդ տարիներից կուտակված միջոցների (488 ռ. 49 կ.) և ստացվել է 696 ռ. 41 կ.: Հաշվետու տարվա ընթացքում ընկերության ծախսը կազմել է 113 ռ. 41 կ., մնացորդը 583 ռ. 6 կ. [14, թ. 8]:

Ալեքսանդրապոլում 1873 թ. մայիսի 20-ին Սահականուշյան ձրիավարժ հոգևոր դպրոցի հիմնումով խնամակարոտների քանակն աճել է, իսկ ընկերության հերկը՝ շատացել: Դպրոցի աշակերտուհիներից որբերը և չունևորները 1873 թ. ընկերությունից ստացել են 34ռ. 48կ., 1874թ.՝ 27ռ. 90կ., 1875թ.՝ 36ռ. 90կ. համարժեք ուսումնական պարագաներ (ընդամենը՝ 99 ռ. 28 կ.) [3]: Պատահական չէ, որ և՛ Արաբաշյանը, և՛ Արշակունին եղել են օրիորդաց դպրոցի վարչության մշտական անդամներ: 1873-1874 ուսումնական տարվա սկզբին դպրոցն ունեցել է 51, 1874-1875՝ 70, 1875-1876՝ 65, 1876-1877՝ 59, 1878-1879՝ 78, 1879-1880՝ 94, 1880-1881՝ 122, 1881-1882՝ 135 սանուհի [20, էջ 9-15]:

«Որբախնամ»-ը գործել է մինչև 1875 թ. մայիս ամիսը: Վերջին պահին ընկերության կառավարիչ մասնաժողովը որոշել է իր մոտ առկա ամբողջ գումարը՝ 700 ռ., նվիրաբերել Սահականուշյան դպրոցին: Հաստատության վարչությունը շահ ստանալու դիտավորությամբ դրանից 163 ռ. հանձնել է տպարանատեր Գևորգ Սանոյանին: Այդ գումարով հետագայում հրատարակվել է Ալեքսանդրապոլի մինչ այսօր հայտնի առաջին տպագիր գիրքը՝ գերմանացի նշանավոր մանկավարժ Ադոլֆ Դիստերվեգի «Տարրական երկրաչափություն» աշխատությունը [20, էջ 21: 10]:

ԵԶՐԱՆՆԳՈՒՄ. «Որբախնամ»-ն Ալեքսանդրապոլի առաջին խոշոր բարեգործական-մշակութային ընկերությունն էր, որի գործունեության հիմքում ընկած էր մասնակցային ժողովրդավարության սկզբունքը: Նրան բնորոշ էին կայունությունը, հետևողականությունը և կազմակերպվածությունը:

Ֆինանսների պակասով թելադրված՝ ընկերությունը չհասցրեց իրականացնել մեծածավալ նախագծեր, իր հովանու տակ վերցնել քաղաքի բոլոր ազգային դպրոցները, որը կանոնադրական պահանջ էր:

Խնամատարության գաղափարի շուրջ միավորվել էին հարյուրավոր արհեստավորներ և առևտրականներ, որոնք կարող էին ավելի ջանադիր լինել այդ գործում, բայց ավաղ...

«Որբախնամ» ընկերության կորիզն ազգային-պահպանողական էր, փափկամասը՝ հյուրեղ, իսկ տեսքն Ալեքսանդրապոլում՝ աննման:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Յ Ո Ւ Ն

1. Արաբաջեանց Մ. «Գերայարգի պարոն պատգամաւորներ»: Մեղու Հայաստանի: Տփխիս: 1870: N18:
2. Արաբաջեանց Մ. «Խմբագրութեան պատուական Արարատայ»: Արարատ: Վաղարշապատ: 1870: Թիւ Ե:
3. Արաբաջեանց Մ. «
4. Հաշուեցուցակ Ալեքսանդրապոլու «Սահականուշեան Օրիորդաց Ուսումնարանի»: Մեղու Հայաստանի: Տփխիս: 1874: N12:
5. Արաբաջեանց Մ. «Մի քանի տեղեկութիւնք Աղեքսանդրապոլու Հայոց Ուսումնարանի, Ընթերցարանի եւ Բարեգործական նպատակաւ կազմուած Ընկերութեանց Վերայ»: Արարատ: Վաղարշապատ: 1869: Թիւ Ե:
6. Դիստերվեզ Ա. Սկզբունք երկրաչափութեան. Ազգային ուսումնարանաց համար: Թարգմանութիւն Մակարայ Տէր Սարգսեանց: Աղեքսանդրապոլ: Ի տպարանի Գեորգայ Սանոյանց: 1876: 136 էջ:
7. Կոստանեանց Յ. «Յարգոյ խմբագիր»: Մեղու Հայաստանի: Տփխիս: 1870: N25:
8. Համբարյան Ա., Արևելյան Հայաստանի բանվորների և արհեստավորների դրությունը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին: Պատմաբանասիրական հանդես: Երևան: 1974, N2:
9. Հայաստան ազգային արխիվ: Ֆոնդ 48: Ցուցակ 1: Գործ 362: Թերթ 1:
10. Հայաստան ազգային արխիվ: Ֆոնդ 94: Ցուցակ 1: Գործ 129: Թերթ 1-2:
11. Հայոց պատմություն: Հ. III: Գիրք I: Նոր ժամանակաշրջան: Երևան: Զանգակ-97: 2010: 704 էջ:
12. «Յարգոյ խմբագիր»: Մեղու Հայաստանի: Տփխիս: 1871: N6:
13. Մեծատունեանց Ե. «Առտնին դպրոց Արապաճեանց»: Արարատ: Վաղարշապատ: 1871: Թիւ Ե:
14. Մեղու Հայաստանի: Տփխիս: 1874: N25:
15. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ (Մատենադարան): Կաթողիկոսական դիվան: Թղթապանակ 222: Վավերագիր 8:
16. Չմշկեանց Ս. «Ազգային աղքատանոց կամ աղքատաց հոգատարութիւն Աղեքսանդրապոլու մէջ»: Արծուի Վասպուրական: Վանտոսպ: 1862: Թիւ 12:
17. Պալասանեան Ս. Գործնական քերականութիւն հայերէն լեզուի: Հատոր առաջին. Ստուգաբանութիւն: Թիֆլիզ: Համբ. Էնֆիաճեանցի եւ ընկերութեան տպարանումը: 1868: Դ,Դ, 205 էջ:
18. Պարսամյան Վ. Առաջին ժանդարմական գործը Ալեքսանդրապոլում: Երևան: Գիտհրատի տպարան: 1936: 160 էջ:
19. Սիմեոնեանց Մ. «Մի քանի խօսք ազգային հոգևոր դպրոցների մանաւանդ Ներսիսեան դպրոցի դասագրքերի պակասութեան վերայ»: Մեղու Հայաստանի: Տփխիս: 1870: N2:

20. Վարդանեանց Ս. «Մի քանի նկատմունք եւ առաջարկութիւններ»: Մեղու Հայաստանի: Տիփլիս: 1871: N6:
21. Տասնամեակ Սահականուշեան օրիորդաց հոգեւոր ուսումնարանին Հայոց Աղեքսանդրապոլու: Թիֆլիս: Տպարան Մովս. Վարդանեանի եւ ընկ.: 1883: 26 էջ:

References

1. Arabadzhants M. The Honorable Gentlemen Deputies [Gerayargi paron patgamaworner] // «Armenian bee», Tiflis, 1870, N18. (in Armenian)
2. Arabadzhants M. To the edition of the venerable Ararat [Xmbagrut'ean patuakan Araratay] // «Ararat», Vagharshapat, 1870, N5. (in Armenian)
3. Arabadzhants M. Account of Sahakanoushian Women's Theological School [Hashuyets'uts'ak Alek'sandrapolu «Sahakanushean Oriordats' Usumnarani»] // «Armenian bee», Tiflis, 1874, N12. (in Armenian)
4. Arabadzhants M. Some information about the religious school, library and charitable societies of Alexandrapol [Mi k'ani teghecut'iwnk' Aghek'sandrapolu Hayots' Usumnarani, Ynt'erts'arani yev Baregortsakan nptakaw kazmuats Ynkerut'eants' Veray] // «Ararat», Vagharshapat, 1869, N5. (in Armenian)
5. Diesterweg A. Fundamentals of geometry. for national schools. Translation by M. Ter-Sargsyants. [Skzbunk' yerkrach'ap'ut'ean. Azgayin usumnarants' hamar, T'argmanut'iwn Makaray Ter Sargseants'] Alexandrapol: Typography G. Sanoyants, 1876. 136p. (in Armenian)
6. Kostanyants H. Venerable editor [Yargoy khmbagir] // «Armenian bee», Tiflis, 1870, N25.
7. Hambaryan A. The situation of workers and artisans in Eastern Armenia at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries [Arevelyan Hayastani banvorneri yev arhestavorneri drut'yuny XIX dari verjin yev XX dari skzbin] // «Historical-Philological Journal», Yerevan, 1974, N2. (in Armenian)
8. National Archives of Armenia [Hayastani azgayin arkhiv]. Fund 48, list 1, case 362, sheet 1. (in Armenian)
9. National Archives of Armenia [Hayastani azgayin arkhiv]. Fund 94, list 1, case 129, sheet 1-2. (in Armenian)
10. History of Armenia [Hayots' patmut'yun]. Volume III, book I. New era. Yerevan: Zangak-97, 2010. 704p. (in Armenian)
11. Venerable editor [Yargoy Khmbagir] // «Armenian bee», Tiflis, 1871, N6. (in Armenian)
12. Metsatunyan E. Arabadzhants private school [Arrtnin dprots' Arapacheants'] // «Ararat», Vagharshapat, 1871, N5. (in Armenian)
13. «Armenian bee» [«Meghu Hayastani»], Tiflis, 1874, N25. (in Armenian)
14. The Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts - Matenadaran [Mesrop Mashtots'i anvan hin dzerrageri institut (Matenadaran)]. Patriarchal archive, folder 222, document 8, 10 sheet. (in Armenian)
15. Chmshkyants S. National shelter for the poor or care for the poor in Alexandrapol [Azgayin aghk'atanots' kam aghk'atats' hogatarut'iwn Aghek'sandrapolu mej] // «Eagle Vaspurakan», Vantosp, 1862, N12. (in Armenian)
16. Palasanyan S. Practical grammar of the Armenian language. Vol. I. Etymology [Gorcakan k'erakanut'iwn hayeren lezui: Hator arajin. Stugabanut'iwn]. Tiflis: Typography Ambartsum Enfiadzhyants and friends, 1868. 205p. (in Armenian)
17. Parsamyan V. The first gendarme case in Alexandrapol [Arrajin zhandarmakan gortsy Alek'sandrapolum]. Yerevan: Typography of scientific publications, 1936. 160p. (in Armenian)
18. Simonyants M. A few words about the lack of textbooks in national theological schools, especially in the Nersisyan school [Mi k'ani khosk' azgayin hovevor dprots'neri manawand Nersisean dprots'i dasagrk'eri pakasut'ean veray] // «Armenian bee», Tiflis, 1870, N2. (in Armenian)
19. Vardanyants S. A few comments and suggestions [Mi k'ani nkatmunk' yev arrajarkut'iwnner] «Armenian bee», Tiflis, 1871, N6. (in Armenian)

20. Decade of the Sahakanoushian Women's Spiritual School of Alexandropol [Tasnameak Sahakanushean oriordats' hovevor usumnararin Hayots' Aghek'sandrapolu]. Tiflis: Typography by Movses Vardanyan and friends, 1886. 26p. (in Armenian)

Ընդունվել է / Принята / Received on: 18.08.2023

Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: 30.08.2023

Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: 27. 11. 2023

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Պետրոս Սամվելի ԱՅՎԱԶՅԱՆ, պատմ. գիտ. թեկնածու, ԳԱԱ Ծիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող, Գյումրի, ՀՀ, էլ. հասցե՝ AyG.84@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5782-9395>

Gevorg Samvel AYVAZYAN: PhD in history, Researcher at Shirak Center for Armenological Studies of the NAS, Gyumri, RA, e-mail: AyG.84@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5782-9395>

Геворг Самвелович АЙВАЗЯН: кандидат истор. наук, научный сотрудник Ширакского центра арменоведческих исследований НАН, Гюмри, РА, эл. адрес: AyG.84@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5782-9395>